

**ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΝΟΗΤΙΚΗ ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ:
ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ Η ΑΠΟΚΡΥΨΗ;**

Ιωάννα Καρέλλου*

*Δρ. Καρέλλου Ιωάννα, Κοινωνική Λειτουργός
Επιστημονική συνεργάτης Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης
Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης

E-mail: jo_karellou@yahoo.gr

Sexual abuse and people with learning disabilities: disclosure or concealment?

Dr Joanna Karellou

Summary

Sexual abuse among people with learning disabilities is an as much national as an international phenomenon. The present article presents the main parametres of this phenomenon making reference to the difficulties of an accepted definition of sexual abuse along with the problems of reporting and dealing with sexual abused learning disabled people. Additionally, there are some information about the characteristics of the perpetrators as well as the victims focusing on the vulnerability of people with learning disabilities to sexual abuse.

Key words: learning disabilities, sexual abuse, social worker

Περίληψη

Η σεξουαλική εκμετάλλευση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση είναι ένα πραγματικό γεγονός τόσο στην Ελλάδα όσο και στον διεθνή χώρο. Το παρών άρθρο παρουσιάζει τις βασικές συνιστώσες του φαινομένου κάνοντας αναφορά στις δυσκολίες του ορισμού καθώς και της διαδικασίας καταγραφής και αντιμετώπισης περιστατικών σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, παρουσιάζονται στοιχεία για τα χαρακτηριστικά των δραστών αλλά και των θυμάτων δίνοντας έμφαση στους παράγοντες που καθιστούν τα άτομα με νοητική καθυστέρηση ομάδα υψηλού κινδύνου και τον ρόλο που καλείται να παίξει ο κοινωνικός λειτουργός όσο αφορά την αντιμετώπιση τέτοιων περιστατικών.

Λέξεις κλειδιά: νοητική καθυστέρηση, σεξουαλική κακοποίηση

Εισαγωγή

Η σεξουαλική κακοποίηση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση δεν είναι ένα νέο φαινόμενο της εποχής μας. Ακόμη και αν το επιστημονικό ενδιαφέρον γύρω από το θέμα έχει αναπτυχθεί κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, τα στοιχεία που βλέπουν το φως της επικαιρότητας δεν αποκλείουν το γεγονός ότι τα άτομα με νοητική καθυστέρηση γίνονται υποκείμενα τέτοιας κακοποίησης από τότε που ο άνθρωπος «έμαθε» να εκφράζει την σεξουαλικότητά του. Τόσο η κοινωνία γενικότερα όσο και οι επαγγελματίες στο χώρο της υγείας και κοινωνικής πρόνοιας εκφράζουν μεγάλη έκπληξη και δυσπιστία μπροστά στις αποκαλύψεις σεξουαλικής εκμετάλλευσης ατόμων με νοητική καθυστέρηση θεωρώντας ότι η μειονεξία τους αυτή αποτελεί έναν προστατευτικό παράγοντα ενάντια στο μεγάλο αυτό κοινωνικό πρόβλημα. Ωστόσο, την τελευταία δεκαετία αναφέρονται όλο και περισσότερες αποκαλύψεις περιστατικών που

υποστηρίζουν την αναπηρία ως παράγοντα κινδύνου για σεξουαλική κακοποίηση (Nosek et al, 2001).

Οι εμπειρικές μελέτες που επικεντρώνονται σε περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση είναι ακόμη αρκετά περιορισμένες τόσο στον διεθνή όσο και στον ελληνικό χώρο. Υπάρχουν αρκετοί λόγοι για αυτή την έλλειψη κάποιοι περισσότερο εμφανείς από άλλους. Αυτοί που συναντιούνται πιο συχνά στην βιβλιογραφία είναι κατ' αρχήν η δυσκολία οριοθέτησης της κακοποίησης, γεγονός που δυσχεραίνει την διαδικασία καταγραφής και κατ' επέκταση την γνώση και ευαισθητοποίηση των επαγγελματιών στα ανάλογα περιστατικά (Dunne & Power, 1990). Επίσης, η ανεπάρκεια μιας συγκεκριμένης διαδικασίας καταγγελίας τέτοιων περιστατικών έχει ως αποτέλεσμα την αδυναμία εντοπισμού και αντιμετώπισής τους (McCarthy & Thompson, 1997). Τέλος, ένας σημαντικός παράγοντας που περιορίζει την εκδήλωση συγκεκριμένου ενδιαφέροντος και σχεδιασμού μελετών και πολιτικής αντιμετώπισης του θέματος αποτελεί και το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι δεν έχουν συνηθίσει στην ιδέα του ερωτισμού όταν αφορά άτομα με νοητική καθυστέρηση (Craft & Craft, 1978; Cole, 1984-1986).

Οριοθέτηση της σεξουαλικής κακοποίησης

Όπως έχει προαναφερθεί η οριοθέτηση της σεξουαλικής κακοποίησης των ατόμων με νοητική καθυστέρηση είναι μείζονος σημασίας για την απεικόνιση του φαινομένου. Αποτελεί επίσης ένα πολύ σημαντικό παράγοντα για την γνώση και ευαισθητοποίηση των επαγγελματιών που καλούνται να αναγνωρίσουν και αντιμετωπίσουν περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης είτε αυτοί προέρχονται από τον χώρο της υγείας και πρόνοιας είτε από το χώρο της αστυνόμευσης (Κανδυλάκη, 2002). Στην σχετική βιβλιογραφία υπάρχει μια πληθώρα ορισμών οι οποίοι τονίζουν, ανάλογα με τα πλαίσια και τους σκοπούς για τους οποίους δημιουργήθηκαν, κάποιες πλευρές της συγκεκριμένης συμπεριφοράς. Στην συνέχεια θα παρουσιαστούν ορισμένοι από αυτούς που θεωρούνται ως οι πιο πλήρης και βοηθητικοί για την κατανόηση του φαινομένου.

Σύμφωνα με ένα γενικό ορισμό που περιλαμβάνει τα βασικά χαρακτηριστικά της σεξουαλικής κακοποίησης «σεξουαλική κακοποίηση υφίσταται όταν μια σεξουαλική πράξη εκτελείται σε κάποιον/α ο/η οποίος/α δεν είναι διαθέσιμος ή ικανός να συναινέσει» (Brown & Turk, 1992). Ο παραπάνω ορισμός διακρίνεται από δύο βασικά στοιχεία τα οποία θα πρέπει να διευκρινιστούν ώστε να προσδιορίζονται τα περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης: το είδος της πράξης και το θέμα της συναίνεσης. Επιπρόσθετα, σημαντική προσοχή θα πρέπει να δοθεί και στο είδος των δραστηριοτήτων ή καταστάσεων που μπορεί να συμπεριλαμβάνονται σε έναν ορισμό σεξουαλικής κακοποίησης όπως για παράδειγμα κακοποίηση με ή χωρίς επαφή (Martin & Martin, 1990).

Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι η θεώρηση της σεξουαλικής κακοποίησης του πληθυσμού με νοητική καθυστέρηση έχει κάποια ιδιαίτερες δυσκολίες. Προηγούμενες μελέτες που αναφέρονται σε ανάλογα περιστατικά τονίζουν ότι ένας ορισμός σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση θα πρέπει να είναι πολύ ευρύς και λεπτομερής. Υπάρχουν στοιχεία που υποδεικνύουν ότι όσο λιγότερες λεπτομέρειες περιλαμβάνει ένας ορισμός σεξουαλικής κακοποίησης τόσο πιο δύσκολο θα είναι να έρθει στο φως ένα τέτοιο περιστατικό (Turk & Brown, 1993). Ωστόσο, ο καθορισμός των συνιστωσών της σεξουαλικής κακοποίησης είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για την εκτίμηση της συχνότητας του φαινομένου αλλά και για την αποτελεσματική αντιμετώπιση περιστατικών με θύματα άτομα με νοητική καθυστέρηση. Όπως αναφέρει η Furey (1994) οι επαγγελματίες που καλούνται να χειριστούν περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση πρέπει να λάβουν υπ' όψη τους το δικαίωμα του ατόμου να εκφράσει την σεξουαλικότητά του αλλά και την ικανότητά του να συναινέσει σε κάποια σεξουαλική επαφή. Σε περίπτωση που ένα άτομο δεν συναινεί τότε προστατεύεται από το νόμο περί βιασμού ή σεξουαλικής κακοποίησης ανεξαρτήτως της σοβαρότητας της αναπηρίας του ή της σχέσης του με τον δράστη (Turk & Brown, 1992).

Σε μία από τις πρώτες εμπειριστατωμένες έρευνες για την εξάπλωση της σεξουαλικής κακοποίησης των ατόμων με νοητική καθυστέρηση στην Μεγάλη

Βρετανία διάρκειας 2 χρόνων οι Turk και Brown (1993) χρησιμοποίησαν τον ακόλουθο λεπτομερή ορισμό:

«Η σεξουαλική κακοποίηση συνίσταται όταν ένας δράστης επιδεικνύει τα γεννητικό του/της όργανα ή κοιτάζει ή αγγίζει ορισμένα μέρη του σώματος του θύματος (στήθος, οπίσθια, μηροί, στόμα, περιοχή των γεννητικών οργάνων και του πρωκτού) ή απαιτεί από το θύμα να συμμετάσχει σε σεξουαλικές πράξεις με σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών του πρώτου προσώπου ή όταν ισχύει ένα ή περισσότερα από τα ακόλουθα:

1. Το δεύτερο πρόσωπο δεν συναινεί.
2. Το δεύτερο πρόσωπο δεν είναι ικανό να δώσει την συναίνεσή του/της επειδή η φύση ή το επίπεδο της νοητικής καθυστέρησης επηρεάζει την κατανόηση βασικών στοιχείων της σεξουαλικής συμπεριφοράς.
3. Υπάρχουν κάποια άλλα εμπόδια για συναίνεση από πλευράς του θύματος που τον/την αναγκάζουν να βρίσκεται σε μία τέτοια θέση όπως:
  - ✓ ύπαρξη μιας γονικής, οικείας, επαγγελματία-πελάτη ή άλλης σχέσης εξουσίας μεταξύ των προσώπων που συμμετέχουν,
  - ✓ η χρήση βίας, όπλου ή απειλής σωματικής βλάβης ή τιμωρίας από το πρώτο πρόσωπο,
  - ✓ η κατάχρηση μιας σχέσης εξάρτησης που εμποδίζει την συναίνεση εκ μέρους του θύματος».

Αυτός ο ορισμός προσπαθεί να προστατέψει τα δικαιώματα των ατόμων με νοητική καθυστέρηση ανεξαρτήτου επιπέδου μειονεξίας. Περιλαμβάνει περιστατικά κακοποίησης με ή χωρίς σωματική επαφή όπως και καταστάσεις στις οποίες το θύμα μπορεί να μην έχει συνειδητοποιήσει ότι έχει γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης. Προχωράει πέρα από το θέμα της συναίνεσης σε καταστάσεις άμεσης ή έμμεσης πίεσης που ασκείται από τον δράστη. Ένας τέτοιος ορισμός σεξουαλικής κακοποίησης βοηθάει τους αρμόδιους που χειρίζονται περιστατικά που αφορούν άτομα με νοητική καθυστέρηση να λαβαίνουν υπόψη τους όχι μόνο την πράξη αλλά και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα η συγκεκριμένη πράξη.

Η ελληνική νομοθεσία διακρίνει τα αδικήματα που συγκροτούν τις μορφές της σεξουαλικής παραβίασης α) από πλευράς πράξης, ξεκινώντας από την απλή

επίδειξη γεννητικών μορίων μέχρι την αιμομιξία και τον βιασμό, και β) από πλευράς δράστη ανάλογα με τη σχέση που έχει αυτός με το θύμα. Όταν δηλαδή ο υπαίτιος του αδικήματος είναι γονιός, δάσκαλος ή διαπιστευμένος με την φύλαξη και φροντίδα του θύματος. Στο ελληνικό Ποινικό Δίκαιο δεν υπάρχει συγκεκριμένη διάταξη που να αναφέρεται στην σεξουαλική κακοποίηση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση. Το άρθρο 343 του Ποινικού Κώδικα ωστόσο, αναφέρεται στην σεξουαλική εκμετάλλευση που επιχειρείται από αυτούς που, λόγω θέσης, ασκούν κάποια εξουσία πάνω σε άλλους όπως είναι οι εργαζόμενοι σε υπηρεσίες παροχής θεραπευτικής φροντίδας σε όσους έχουν ανάγκη. Μια σειρά άλλων νομοθετικών διατάξεων μεριμνούν για την «σεξουαλική κακοποίηση» ανηλίκων: α) βιασμός (άρθρο 336 Π.Κ.), β) προσβολή γενετήσιας αξιοπρέπειας (337 Π.Κ.), γ) αποπλάνηση παιδιών (339 Π.Κ.), δ) κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια (342 Π.Κ.), ε) αιμομιξία (345 Π.Κ.), και στ) μαστροπεία (349 Π.Κ.) (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, 1998). Το γεγονός ότι τα άτομα με νοητική καθυστέρηση δεν θεωρούνται από το νόμο ικανά για δικαιοπραξία και τελούν υπό συνεχή κηδεμονία *πιθανώς* νομικά να τα κατατάσσει στην ίδια μοίρα με τους ανηλίκους, με αποτέλεσμα οι παραπάνω διατάξεις να έχουν την ίδια ισχύ και για αυτόν τον πληθυσμό.

Περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης: τι λένε οι αριθμοί

Η διεθνής βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι, για διάφορους λόγους, τα άτομα με νοητική καθυστέρηση είναι ιδιαίτερα επιρρεπή στην σεξουαλική κακοποίηση. Για παράδειγμα, δείχνουν μεγάλη εμπιστοσύνη στους ανθρώπους, τόσο στους ξένους όσο και στους γνωστούς γεγονός που τους κάνει εύκολους στόχους. Επίσης έχουν δυσκολία να διακρίνουν την κατάλληλη συμπεριφορά για την μορφή της σχέσης που έχουν με αυτούς που τους φροντίζουν. Έτσι, μπορεί να είναι πιο εκδηλωτικοί ή τρυφεροί μαζί τους με συνέπεια να διευκολύνουν την δημιουργία των συνθηκών για να γίνει μια κακοποίηση ή να περνάνε λανθασμένα μηνύματα όσο αφορά τις επιθυμίες τους και την διάθεσή τους. Ένας άλλος λόγος που κάνει τα άτομα με νοητική καθυστέρηση πιο επιρρεπή στην εκμετάλλευση είναι ότι έχουν την τάση να συμπεριφέρονται με περισσή

παθητικότητα και υπακοή, περισσότερο από τους συνομηλικούς τους χωρίς νοητική καθυστέρηση, γεγονός που ίσως τους οδηγεί να δέχονται χωρίς πολλές αντιρρήσεις την ασέλγεια (Gardner, 1986; Dunne & Power, 1990). Ακόμη, δεν έχουν ιδιαίτερα αναπτυγμένη την κρίση τους, εξαρτώνται για πολλές δραστηριότητες της καθημερινής τους ζωής από άλλους, και διακρίνονται από συναισθηματική και κοινωνική ανασφάλεια γεγονός που τους αφήνει ευάλωτους απέναντι σε πιθανούς δράστες (Martin & Martin, 1990; Downey, 1992). Η δυνατότητα που έχουν τα άτομα με νοητική καθυστέρηση να αποκαλύψουν ένα περιστατικό σεξουαλικής κακοποίησης είναι περιορισμένη αν σκεφτεί κανείς την διαδικασία - ή την έλλειψη αυτής - αναφοράς, καταγγελίας και διερεύνησης ενός τέτοιου περιστατικού (Turk & Brown, 1993; Fenwick, 1994). Τέλος, όπως έχει υποστηριχθεί και θα παρουσιαστεί στην συνέχεια, η πλειονότητα των ατόμων με νοητική καθυστέρηση δεν είναι επαρκώς ενημερωμένα για θέματα σεξουαλικότητας και σχέσεων με αποτέλεσμα να μπορούν να διακρίνουν την εκμετάλλευση από την συγκατάβαση (Furey, 1994; Goldman, 1994).

Η χαμηλή γενικά κοινωνική θέση που έχουν τα άτομα με νοητική καθυστέρηση δημιουργεί την εντύπωση ότι η σεξουαλική τους κακοποίηση είναι λιγότερο σοβαρή από αυτή άλλων ανθρώπων χωρίς νοητική καθυστέρηση (Brown & Craft, 1989), και συνεπώς οι δράστες τέτοιων περιστατικών μπορεί να «την γλιτώνουν» (McCarthy & Thompson, 1997). Οι Dunne και Power (1990) υποστήριξαν περισσότερο αυτό το επιχείρημα δηλώνοντας ότι ο μύθος της υπερ-σεξουαλικότητας που έχει στιγματίσει τα άτομα με νοητική καθυστέρηση ίσως δημιουργεί ένα άλλοθι για τους πιθανούς δράστες κάνοντάς τους να ξεπερνούν τις όποιες επιφυλάξεις τους εναντίον της κακοποίησης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί από αυτούς τους λόγους που χαρακτηρίζουν τα άτομα με νοητική καθυστέρηση ως πληθυσμό υψηλού κινδύνου είναι κοινοί με τους παράγοντες που σημειώνει η Αγάθωνος-Γεωργοπούλου (1998) ως ευνοϊκούς για την σεξουαλική κακοποίηση ανηλίκων. Ο αυξανόμενος αριθμός των ερευνητικών δεδομένων που αφορούν στην σεξουαλική κακοποίηση των παιδιών στην Ελλάδα υποστηρίζουν επίσης ότι είναι ένα φαινόμενο υπαρκτό και στην χώρα μας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ινστιτούτο Υγείας του παιδιού 17% των κοριτσιών και 7% των αγοριών στο σύνολο 743 φοιτητών ηλικίας 18-

20 ετών ήταν θύματα σεξουαλικής κακοποίησης στην παιδική τους ηλικία. Το είδος της κακοποίησης κάλυπτε περιπτώσεις με ή χωρίς επαφή, από έκθεση σε επιδειξία ως αιμομιξία και βιασμό (Αγαθωνος-Γεωργοπούλου & Τσαγκάρη, 1999). Παρά την έλλειψη ενός ευκρινή ορισμού που να χρησιμοποιείται από όλους τους ερευνητές, μελέτες αναφέρουν ότι ο αριθμός των περιστατικών σεξουαλικής κακοποίησης ανάμεσα σε άτομα με νοητική καθυστέρηση είναι υψηλότερος συγκριτικά με το γενικό πληθυσμό, π.χ. 1 στα 10 παιδιά στην Μεγάλη Βρετανία (Baker και Duncan, 1985; Fenwick, 1994).

Μία από τις μεγαλύτερες ανησυχίες των γονέων που έχουν ένα παιδί με νοητική καθυστέρηση είναι η πιθανότητα σεξουαλικής κακοποίησης του παιδιού τους από έναν άγνωστο. Ωστόσο, υπάρχουν στοιχεία από τον διεθνή χώρο που υποστηρίζουν ότι στην πλειονότητά τους οι δράστες που έχουν κακοποιήσει ένα άτομο με νοητική καθυστέρηση ήταν πρόσωπα οικεία. Αν και τα ποσοστά που υποδεικνύουν συγγενείς, προσωπικό κοινωνικών υπηρεσιών ή άλλα άτομα με νοητική καθυστέρηση, φίλους, γείτονες ή συντρόφους ως υπεύθυνους διαφέρουν από έρευνα σε έρευνα, είναι ωστόσο ιδιαίτερα υψηλά (π.χ. Chamberlain και συν., 1984; Furey, 1994; Brown και συν., 1995). Από την άλλη πλευρά μόνο το 2% ως 5% των αγνώστων έχουν αναφερθεί ως δράστες σεξουαλικής κακοποίησης εναντίον ατόμων με νοητική καθυστέρηση (Turk & Brown, 1992, 1993; Brown & Stein, 1997). Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία οι δράστες είναι συνήθως πρόσωπα τα οποία τα θύματα γνωρίζουν και εμπιστεύονται γεγονός που υποστηρίζει το επιχείρημα ότι η σεξουαλική κακοποίηση αντικατοπτρίζει και την εκμετάλλευση μιας σχέσης εξουσίας και εμπιστοσύνης (Sgroi, 1982; McCarthy & Thompson, 1997; Thompson, 1997). Για παράδειγμα, ο Shepperdson (1995) αναφέρει ότι ένα νεαρό κορίτσι στην Μεγάλη Βρετανία έπεσε θύμα κακοποίησης από έναν θετό συγγενή ενώ καταγράφει κι ένα άλλο περιστατικό βιασμού από μέλος του προσωπικού σε υπηρεσία για άτομα με νοητική καθυστέρηση.

Στην Ελλάδα, ο Νιτσόπουλος (1991) αναφέρει 11 περιστατικά σεξουαλικής εκμετάλλευσης (4 αγοριών και 7 κοριτσιών) σε δείγμα 100 οικογενειών που είχαν ένα μέλος με νοητική καθυστέρηση ενταγμένο στο πρόγραμμα ενός κέντρου ειδικής εκπαίδευσης στην Καβάλα. Από αυτά τα

περιστατικά, 7 αφορούσαν την αυτό-ικανοποίηση ενός ενήλικα με την παρουσία ενός παιδιού (σε 2 περιπτώσεις του πατέρα) και ερωτικά χάδια μεταξύ του ενήλικα και του παιδιού, 3 αναφέρονταν σε κορίτσια που βιάστηκαν από έναν συγγενή, και 1 στο βιασμό ενός αγοριού. Η οικεία σχέση του θύτη με το θύμα του υποστηρίζεται και από τα στοιχεία της σεξουαλικής παραβίασης των παιδιών αφού στην μελέτη του Ινστιτούτου Υγείας του Παιδιού 1 στις 3 περιπτώσεις ο υπαίτιος ήταν μέλος της οικογένειας και 1 στις 3 ήταν ένα οικείο πρόσωπο (Αγάθωνος -Γεωργοπούλου & Τσάγκαρη, 1999).

Στην πλειονότητά τους οι δράστες κακοποίησης εναντίον ατόμων με νοητική καθυστέρηση είναι άνδρες ενώ τα θύματα είναι γυναίκες (Dunne & Power, 1990; Brown και συν., 1994; Brown & Stein, 1997). Όπως αναφέρουν λοιπόν και οι McCarthy και Thompson (1997) θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, όπως συμβαίνει και με άλλες ομάδες ανθρώπων, η σεξουαλική κακοποίηση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση είναι ένα πρόβλημα που δημιουργείται από τους άνδρες. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι οι δράστες που έχουν νοητική καθυστέρηση και κακοποιούν ένα άλλο άτομο με νοητική καθυστέρηση δεν επιλέγουν τα θύματά τους ανάλογα με το φύλο, δηλαδή ασελγούν τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες με νοητική καθυστέρηση (Griffiths και συν., 1985; Gilby και συν., 1989; Day, 1994; Thompson, 1997). Αυτό πιθανότατα έχει σχέση με το επίπεδο ικανότητας των ατόμων με νοητική καθυστέρηση: τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες με νοητική καθυστέρηση μπορεί να είναι εξίσου ευπαθής στην κακοποίηση εάν το νοητικό τους επίπεδο είναι χαμηλότερο από αυτό του δράστη (Brown και συν., 1995; Thompson, 1997).

Ο ρόλος του κοινωνικού λειτουργού στην αντιμετώπιση της σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση

Στην Ελλάδα αν και υπάρχουν στοιχεία που υποστηρίζουν το φαινόμενο της σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση (π.χ. Νιτστόπουλος, 1991; Karelou, 2000) δεν υπάρχει μια σαφής πολιτική αντιμετώπισης τέτοιων περιστατικών. Συνήθως, όσοι έρχονται σε επαφή με μια περίπτωση σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση,

αντιδρούν αρχικά με έκπληξη και έπειτα με δυσπιστία. Αφού ξεπεραστούν και τα δύο αυτά συναισθήματα παρουσιάζεται το πρόβλημα της «σωστής αντιμετώπισης». Για τους λόγους που προαναφέρθηκαν είναι πολύ δύσκολο και κατ' επέκταση σπάνιο, να αναφερθεί ένα περιστατικό σεξουαλικής κακοποίησης εναντίων ενός ατόμου με νοητική καθυστέρηση. Ο επαγγελματίας που έχει ενημερωθεί και ευαισθητοποιηθεί γύρω από το θέμα μπορεί να υποψιαστεί πιο εύκολα ένα περιστατικό κακοποίησης (Κανδυλάκη, 2002). Με την όλο και πιο αυξημένη γνώση του για τις πτυχές του φαινομένου έχει περισσότερες πιθανότητες να αναγνωρίσει τις ενδείξεις εκείνες που θα οδηγήσουν στην αποκάλυψη ενός περιστατικού σεξουαλικής κακοποίησης με θύμα ένα άτομο με νοητική καθυστέρηση. Ας μην ξεχνάμε ότι όπως και στις περιπτώσεις των ανηλίκων, η αποκάλυψη της σεξουαλικής κακοποίησης από το ίδιο το θύμα σχεδόν ποτέ δεν γίνεται με δική του πρωτοβουλία. Επιπρόσθετα, ακόμη και τότε, αντιμετωπίζεται με περισσότερες επιφυλάξεις από ότι με αποδοχή.

Είναι συνεπώς, πρωτίστης σημασίας να υπάρχει μια ξεκάθαρη, ευέλικτη και αποτελεσματική διαδικασία που να ακολουθείται με τις πρώτες ενδείξεις ενός περιστατικού σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση. Οι επαγγελματίες, εκπαιδευτικοί ή οι γονείς θα πρέπει να μπορούν να απευθυνθούν σε ένα πρόσωπο που θα βοηθήσει το θύμα να αποκαλύψει το γεγονός. Πολλά από τα άτομα με νοητική καθυστέρηση ηλικίας ως 30 ετών περίπου είναι εγγεγραμμένα σε κάποια βαθμίδα ειδικής εκπαίδευσης και επαγγελματικής αποκατάστασης. Οι κοινωνικοί λειτουργοί αυτών των υπηρεσιών είναι οι πρώτοι που θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι ένα άτομο με νοητική καθυστέρηση είναι πολύ πιθανόν να μην ξέρει ότι έχει γίνει αντικείμενο σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Θα πρέπει κατ' αρχήν λοιπόν να μην αντιμετωπίσουν την περίπτωση σαν μία ιστορία που δημιούργησε το άτομο με την φαντασία του αλλά να προσπαθήσουν να εξετάσουν τα στοιχεία που τους δίνονται και να χρησιμοποιήσουν όλες τις πηγές για να αποκαλύψουν τις συνθήκες μιας κακοποίησης.

Οι συνέπειες της σεξουαλικής κακοποίησης είναι ποικίλες για την ζωή του θύματος με νοητική καθυστέρηση. Η ποιότητα ζωής του αλλάζει αφού είναι πιθανό να προστεθούν περιορισμοί στην συμμετοχή του σε δραστηριότητες της

κοινότητας αλλά και την πιθανότητα να είναι πιο επιρρεπής σε μια άλλη κακοποίηση. Επηρεάζεται επίσης η συναισθηματική του κατάσταση η οποία μπορεί να διακρίνεται από κατάθλιψη και αυξημένο άγχος καθώς και τα μηνύματα που παίρνουν για την ανθρώπινη σεξουαλικότητα και την σεξουαλική συμπεριφορά (Dunne & Power, 1990). Πολλές από αυτές τις συνέπειες έχουν μακροχρόνιο χαρακτήρα και οι κοινωνικοί λειτουργοί συχνά καλούνται να ανατρέψουν ή να μειώσουν τις αρνητικές τους επιρροές μέσω της συμβουλευτικής υποστήριξης που παρέχουν στα θύματα (Heyman & Huckle, 1995, Craft & Craft, 1981, McCarthy & Thompson, 1992). Με τον τρόπο αυτό βοηθούν το άτομο να καταλάβει ότι «δεν έχει κανείς το δικαίωμα να το κακοποιεί σεξουαλικά» όπως επίσης το ενθαρρύνουν να μάθει να ξανά-εμπιστεύεται συγγενείς, φίλους και γνωστούς μεταδίδοντας το μήνυμα ότι δεν είναι όλοι οι άνθρωποι «κακοί» (Fenwick, 1994). Παράλληλα είναι δυνατόν να πραγματοποιείται και μιας μορφής σεξουαλική αγωγή με σκοπό να ενημερώσει για τους κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους σεξουαλικής συμπεριφοράς και να διορθώσει τα λανθασμένα μηνύματα που πέρασαν με την εμπειρία της κακοποίησης όπως επίσης να παρουσιάσει τα βήματα που θα πρέπει να ακολουθούνται σε περίπτωση κακοποίησης. Αυτό είναι ένα ιδιαίτερα δύσκολο κομμάτι ειδικά αν σκεφτεί κανείς ότι, όπως προαναφέρθηκε, οι δράστες είναι συχνά άτομα του πολύ οικείου περιβάλλοντος των θυμάτων, και συνεπώς – στο μυαλό των θυμάτων- δεν θα τους έκαναν κακό.

Σε μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Ιρλανδία, οι Dunne & Power (1990) αναφέρουν ότι τα περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση αντιμετωπίστηκαν με διάφορους τρόπους όπως η συμβουλευτική ή/και θεραπεία του θύματος αλλά και της οικογένειάς του, αύξηση του ελέγχου των δραστηριοτήτων του κακοποιημένου, η σεξουαλική ενημέρωση και η ανάπτυξη δεξιοτήτων δυναμικής αντιμετώπισης δύσκολων καταστάσεων.

Η δουλειά του κοινωνικού λειτουργού με την οικογένεια του θύματος είναι εξίσου σημαντική. Οι γονείς πολλές φορές αδυνατούν να πιστέψουν ότι κάποιος φίλος ή γείτονας μπορεί να έχει εκμεταλλευτεί με τέτοιο τρόπο το παιδί τους και είναι φορές που θεωρούν ότι όλα γεννήθηκαν στο μυαλό του

(Karellou, 2000). Ο επαγγελματίας κοινωνικός λειτουργός καλείται να βοηθήσει τους γονείς να αποδεχτούν το γεγονός της κακοποίησης από κάποιο άτομο «πέραν πάσης υποψίας» τονίζοντας ότι όπως και στις περιπτώσεις κακοποίησης ανηλίκων (Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, 1998) ένα άτομο με νοητική καθυστέρηση δεν μπορεί εύκολα να κατασκευάσει μια ψεύτικη ιστορία για την κακοποίησή του. Στη συνέχεια, οι γονείς χρειάζονται υποστήριξη για να εκφράσουν κατ' αρχήν τα δικά τους συναισθήματα όσο αφορά το γεγονός αλλά και κατευθύνσεις για να βοηθήσουν το θύμα με νοητική καθυστέρηση να «το αφήσει πίσω του».

Όταν υπαίτιος της σεξουαλικής κακοποίησης είναι ένα μέλος της πυρηνικής – συνήθως ο πατέρας – ή της εκτεταμένης οικογένειας, τα πράγματα δυσκολεύουν. Ο κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να αποκαλύψει στην μητέρα και πιθανώς στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, τις συνθήκες της κακοποίησης με τρόπο πιστευτό και συνάμα ευαίσθητο και σταθερό. Δεν είναι λίγες οι φορές που η μητέρα αρνείται το γεγονός με αποτέλεσμα να επηρεάζεται η έκβαση της θεραπείας που θα ακολουθηθεί. Μια τέτοια στάση των γυναικών – μητέρων εντοπίζεται και στις περιπτώσεις κακοποίησης ανηλίκων από τον πατέρα. Σύμφωνα με την Κανδυλάκη (2002), οι λόγοι που κάνουν τις μητέρες να εκδηλώνουν μια τέτοια συμπεριφορά είναι η οικονομική εξάρτηση από τον πατέρα – σύζυγο ή ο φόβος της κοινωνικής κατακραυγής για το γεγονός ότι συμβιώνουν με κάποιον ικανό για μια τέτοια πράξη. Όσο αφορά τα άτομα με νοητική καθυστέρηση, οι μητέρες θύματα της γενικότερης στάσης προς την σεξουαλικότητα των ατόμων αυτής της κατηγορίας σύμφωνα με την οποία δεν είναι δυνατόν να προκαλέσουν την ερωτική έλξη κάποιου άλλου, τείνουν να αρνούνται ότι το παιδί τους λέει αλήθεια και πιστεύουν τον σύζυγο, θείο ή παππού ο οποίος αρνείται την «κατηγορία».

Σε τέτοιες περιπτώσεις η δουλειά του επαγγελματία επικεντρώνεται στην προσπάθεια του να αναγκάσει αυτές τις γυναίκες να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα και να βάλουν σε προτεραιότητα την προστασία του παιδιού τους. Ένας βασικός άξονας στον οποίο δύναται να βασίσει την διαδικασία αυτή είναι το μήνυμα το οποίο περνάνε οι μητέρες με την στάση τους στο παιδί τους που έχει κακοποιηθεί και έχει ζήσει με αυτό το γεγονός προφανώς αρκετό καιρό

και στις επιπτώσεις που μπορεί να έχει για την μελλοντική τους σχέση. Είναι σημαντικό να καταλάβουν οι μητέρες ότι η διακοπή κάθε επαφής μεταξύ του δράστη και του θύματος θα βοηθήσει το αίσθημα ασφάλειας και εμπιστοσύνης του ατόμου με νοητική καθυστέρηση.

Πολλές φορές, ο/η κοινωνικός/η λειτουργός χρειάζεται να συνεργαστεί και με κάποιον επαγγελματία άλλης ειδικότητας (π.χ. ψυχολόγο, ψυχίατρο) για την καλύτερη αντιμετώπιση των συνεπειών της κακοποίησης και την αποτελεσματική υποστήριξη του θύματος. Ένας λόγος για τον οποίο ακολουθείται αυτή η προσέγγιση είναι ότι συχνά η νοητική καθυστέρηση συνδυάζεται με άλλα σύνδρομα ή παθήσεις για τις οποίες τα άτομα ακολουθούν μια αγωγή η οποία θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη όταν αποφασίζεται η θεραπευτική αντιμετώπιση της κακοποίησης.

Η συνεργασία με άλλους φορείς και επαγγελματίες τόσο για την καταγγελία της κακοποίησης όσο και για την προστασία του ατόμου με νοητική καθυστέρηση είναι αρμοδιότητες του κοινωνικού λειτουργού. Δεδομένου των κενών στην διαδικασία αντιμετώπιση περιστατικών σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση και της έλλειψης ενημέρωσης για το θέμα ο κοινωνικός λειτουργός θα χρειαστεί πολλές φορές να πραγματοποιήσει επαφές και επικοινωνίες καθώς και να καθοδηγήσει ή να συνοδεύσει την οικογένεια ώστε να ολοκληρώσει όλες τις διαδικασίες που θα κριθούν απαραίτητες. Η συνεργασία με την Αστυνομία, τις δικαστικές αρχές και άλλες υπηρεσίες όπου το θύμα πιθανόν να παρακολουθεί εκπαιδευτικά προγράμματα εμπίπτει επίσης στο έργο που οφείλει να διεκπεραιώσει ο κοινωνικός λειτουργός.

Συμπεράσματα και προτάσεις

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην Ελλάδα δεν υπάρχει μια αναγνωρισμένη πολιτική που να αφορά στις διαδικασίες αναφοράς, καταγραφής και αντιμετώπισης περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση, αν και το ελληνικό κράτος έχει φροντίσει – τουλάχιστον από νομικής πλευράς – για την θεσμοθέτηση μιας σειράς νομοθετικών διατάξεων που αναφέρονται στις περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης ανηλίκων ή

ατόμων υπό την φροντίδα τρίτων. Ωστόσο, υπάρχουν στοιχεία σύμφωνα με τα οποία τέτοια περιστατικά εναντίον ατόμων με νοητική καθυστέρηση λαβαίνουν χώρα τόσο στην Ελλάδα (Νιτσόπουλος, 1991, Karellou, 2000) όσο και στο εξωτερικό (Gardner, 1986; Brown, 1998).

Η έλλειψη κάποιας πολιτικής που να αντιμετωπίζει την αναφορά και αντιμετώπιση περιστατικών σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση μπορεί να οφείλεται στην αντίληψη ότι αυτά τα άτομα δεν είναι αρκετά ελκυστικά ώστε να προκαλέσουν το σεξουαλικό ενδιαφέρον. Ένας άλλος λόγος ίσως είναι ότι οι γονείς και το προσωπικό να πιστεύουν ότι τα άτομα με νοητική καθυστέρηση επιβλέπονται επαρκώς με αποτέλεσμα να μην υπάρχει κίνδυνος σεξουαλικής παρενόχλησης. Ωστόσο, αυτό το επιχείρημα δεν αποκλείει τους δράστες που είναι γνωστοί στο θύμα και που σύμφωνα με τις παραπάνω μελέτες είναι αυτοί που στο μεγαλύτερο ποσοστό τους ασελγούν κατά των ατόμων με νοητική καθυστέρηση. Επίσης, ίσως οι κηδεμόνες και όσοι είναι επιφορτισμένοι με την φροντίδα τους να μην θεωρούν ότι η σεξουαλική εκμετάλλευση μπορεί να συμβεί ανάμεσα σε άτομα με νοητική καθυστέρηση. Όπως όμως έχει προαναφερθεί υπάρχουν στοιχεία που υποστηρίζουν το αντίθετο (π.χ. Νιτσόπουλος, 1991; Karellou, 2000; Fenwick, 1994). Κατά συνέπεια, οι υπηρεσίες που απευθύνονται σε αυτόν τον πληθυσμό όπως και άλλοι φορείς της κοινότητας (π.χ. αστυνομία, χώροι ψυχαγωγίας) θα είναι χρήσιμο να υιοθετήσουν κάποιες πολιτικές δράσης που θα αντικατοπτρίζουν την σκληρή πραγματικότητα του φαινομένου της σεξουαλικής κακοποίησης αλλά και θα στοχεύουν στην προστασία των ατόμων με νοητική καθυστέρηση.

Η νομοθεσία που αφορά στην σεξουαλική κακοποίηση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση είναι ένας άλλος τομέας που χρειάζεται κάποια αναθεώρηση. Ένας λόγος που τα περισσότερα περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση δεν γίνονται γνωστά ή δεν αντιμετωπίζονται αναλόγως είναι ότι αδυναμία της Ελληνικής νομοθεσίας να τα θεωρήσει ως αξιόπιστους μάρτυρες της κακοποίησης τους. Στην πρώτη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα με θέμα τη σχέση των στάσεων των γονέων προς την σεξουαλικότητα των ατόμων με νοητική καθυστέρηση και τις πτυχές της σεξουαλικότητας του παιδιού τους (Karellou, 2000) μία οικογένεια

είχε κινηθεί νομικά εναντίον του «δράστη» που υποστήριζε ότι κακοποίησε σεξουαλικά το γιο τους με νοητική καθυστέρηση. Το αποτέλεσμα της νομικής αυτής διαδικασίας δεν είχε δικαιώσει το θύμα – τουλάχιστον στο πρώτο στάδιο εκδίκασης της υπόθεσης – πολύ πιθανόν βάση αυτής της αδυναμίας του νομικού συστήματος. Υπάρχουν άλλωστε αρκετοί ερευνητές που υποστηρίζουν ότι ένας λόγος που επιλέγονται άτομα με νοητική καθυστέρηση ως θύματα είναι η αδυναμία του νομικού συστήματος να εκδικάσει και να τιμωρήσει όσους έχουν ασελήσει εναντίον ατόμων με νοητική καθυστέρηση (π.χ. McCarthy & Thompson, 1997).

Επιπρόσθετα, αν και ο Ποινικός Κώδικας προνοεί για τις περιπτώσεις κακοποίησης ατόμων όπου κάποια πρόσωπα λόγω της επαγγελματικής τους θέσης έχουν κάποια εξουσία πάνω σε άλλους δεν έχει λάβει υπ' όψη την σεξουαλική κακοποίηση ατόμων με νοητική καθυστέρηση από συγγενείς, οικογενειακούς φίλους, άλλους γνωστούς του περιβάλλοντος του θύματος ή ακόμη και άλλα άτομα με νοητική καθυστέρηση. Είναι λοιπόν απαραίτητο ο έλληνας νομοθέτης να αναθεωρήσει τόσο τις προϋποθέσεις που οριοθετούν την σεξουαλική κακοποίηση όσο και την διαδικασία απόδοσης δικαιοσύνης περιστατικών σεξουαλικής κακοποίησης ατόμων με νοητική καθυστέρηση.

Επίλογος

Καταλήγοντας αξίζει να τονιστεί ότι είναι καιρός να πάψουμε να εθελοτυφλούμε μπροστά στη σεξουαλική κακοποίηση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση λόγω της αδυναμίας μας να αναγνωρίσουμε το δικαίωμα αυτού του πληθυσμού να εκφράσει την σεξουαλικότητά του. Επαγγελματίες και πολιτεία μαζί, καλό είναι να φροντίσουν να προστατέψουν τα άτομα με νοητική καθυστέρηση λαμβάνοντας τα κατάλληλα πειθαρχικά, σωφρονιστικά και θεραπευτικά μέτρα ώστε το σπίτι, η γειτονιά και τα εκπαιδευτικά κέντρα να είναι χώροι ασφαλείς.

Βιβλιογραφία

1. Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε. (1998). **Οδηγός για την αναγνώριση και αντιμετώπιση της κακοποίησης και παραμέλησης του παιδιού**. Αθήνα: Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.
2. Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε. & Τσάγκαρη Μ. (1999). **Εγχειρίδιο για τα δικαιώματα του παιδιού**. Αθήνα: Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.
3. Baker A. & Duncan S.P. (1985). Child sexual abuse: A study of prevalence in Great Britain. **Child Abuse and Neglect**, 9:457-467.
4. Brown L. (1998). **Challenging and inappropriate sexual behaviour in people with learning disabilities: a literature review**. Edinburgh: The Scottish Office Central Research Unit. 1st edition.
5. Brown H. & Craft A. (1989). **Thinking the unthinkable: papers on the sexual abuse and people with learning disabilities**. London: FPA Education Unit.
6. Brown H., Hunt N. & Stein J. (1994). Alarming but necessary: working with staff groups around the sexual abuse of adults with learning disabilities. **Journal of Intellectual Disability Research**, 38:393-412.
7. Brown H. & Stein J. (1997). Sexual abuse perpetrated by men with intellectual disabilities: a comparative study. **Journal of Intellectual Disability Research**, 41(3):215-224.
8. Brown H. & Turk V. (1992). Defining sexual abuse as it affects adults with learning disabilities. **Mental Handicap**, 20(1):44-55.
9. Cole S.S. (1984-1986). Facing the challenges of sexual abuse in persons with disabilities. **Sexuality and disability**, 7(3/4): 71-88.
10. Craft A. & Craft M. (1978). Sex and the mentally handicapped. London: Routledge & Kegan Paul.
11. Craft A. & Craft M. (1981). Sexuality and mental handicap: a review. **British Journal of Psychiatry**, 139:494-505.
12. Chamberlain A., Rauh J., Passer A., McGrath M. & Burket R. (1984). Issues in fertility control for mentally retarded female adolescents: I. Sexual activity, sexual abuse and contraception. **Pediatrics**, 73(4).
13. Day K. (1994). Male mentally handicapped sex offenders. **British Journal of Psychiatry**, 165:630-639.
14. Downey R. (1992). Open to abuse. **Social Work Today**, June:15.
15. Dunne T. & Power A. (1990). Sexual abuse and mental handicap: preliminary findings of a community-based study. **Mental Handicap Research**, 3(2):111-125.
16. Fenwick A. (1994). Sexual abuse in adults with learning disabilities. Part 1: a review of the literature. **British Journal of Learning Disabilities**, 22:53-55.
17. Furey E.M. (1994). Sexual abuse of adults with mental Retardation: who and where. **Mental Retardation**, 32(3):173-180.
18. Gardner N.E.S. (1986). Sexuality. In: J.A. Summers (eds) **The right to grow up: an introduction to adults with developmental disabilities**. Baltimore: Brookes.
19. Gilby R., Wolf L.C. & Goldberg B. (1989). Mentally retarded adolescent sex offenders: a survey and pilot study. **Canadian Journal of Psychiatry**, 34:542-548.
20. Goldman R.L. (1994). Children and youth with intellectual disabilities: targets for sexual abuse. **International Journal of Disability, Development and Education**, 41(2):89-102.

- 21.Griffiths D., Hingsburger D. & Christian R. (1985). Treating developmentally handicapped sexual offenders: the York behavior management services treatment program. ***Psychiatric Aspects of Mental Retardation Reviews***, 4(12):49-52.
- 22.Heyman B. & Huckle S. (1995). Sexuality as a perceived hazard in the lives of adults with learning difficulties. ***Disability and Society***, 10(2):139-155.
- 23.Κανδυλάκη Α. (2002). Ο ρόλος και οι περιορισμοί της Κοινωνικής Εργασίας για την αντιμετώπιση της σεξουαλικής εκμετάλλευσης των παιδιών. ***Κοινωνική Εργασία***, 65:6-19.
- 24.Karellou J. (2000). ***Perspectives on the sexuality of young people with learning disabilities in Greece***. Unpublished PhD thesis, Department of Psychology, university of Keele, U.K.
- 25.Martin N. & Martin B. (1990). Sexual abuse:special considerations when teaching children who have severe learning difficulties. ***Mental Handicap***, 18:18-73.
- 26.McCarthy M. (1993). Sexual experiences of women with learning difficulties in long-stay hospitals. ***Sexuality and Disability***, 11(4):277-286.
- 27.McCarthy M. (1999). ***Sexuality and women with learning disabilities***. London: Jessica Kingsley Publishers.
- 28.McCarthy M. & Thompson D. (1992). ***Sex and the 3 Rs:Rights, Responsibilities and Risks***. Brighton: Pavilion Publishing.
- 29.McCarthy M. & Thompson D. (1997). A prevalence study of sexual abuse of adults with intellectual disabilities referred to sex education. ***Journal of Applied research in Intellectual Disabilities***, 10(2):105-124.
- 30.Νιτσόπουλος Μ. (1991). **Η πρόκληση της αναπηρίας (δικαίωμα στη διαφορά)**. Ανέκδοτο σύγγραμμα.
- 31.Nosek M.A., Foley C.C., Hughes R.B. & Howland C.A. (2001). Vulnerabilities for abuse among women with disabilities. ***Sexuality and Disability***, 19(3):177-189.
- 32.Sgroi S.M. (1982). ***Handbook of clinical intervention in child sexual abuse***. Lexington, MA: Lexington Books.
- 33.Shepperdson B. (1995). The control of sexuality in young people with Down's syndrome. ***Child:care, health and development***, 21(5):333-349.
- 34.Thompson D. (1997). Profiling the sexually abusive behaviour of men with intellectual disabilities. ***Journal of Applied research in Intellectual Disabilities***, 10(2):125-139.
- 35.Turk V. & Brown H. (1992). Sexual abuse and adults with learning disabilities. ***Mental Handicap***, 20:56-58.
- 36.Turk V. & Brown H. (1993). The sexual abuse of adults with learning disabilities: results of a two year incidence survey. ***Mental Handicap Research***, 6(3):193-216.